

Metafoor ja juurikad

Asta Õim

Emakeele Seltsi teadussekretär

Metafoori kui tähendusülekande kaudu on tulnud ja tuleb keelde uusi tähendusi. Oma olemuselt on metafoor üht liiki objekti või nähtuse kogemine ja mõistmine teist liiki objekti või nähtuse abil, st omavahel suhestatakse terveid mõistevaldkondi.

Metafooris viiakse kokku eri valdkondade mõisted ning metafoor toimib põhimõttel *A on B*. Metafoori ei saa vaadelda kitsalt kui kujundlikku keelelist väljendust, vaid temasse tuleb suhtuda kui üldkeelelisse vahendisse, mis mõjutab mõtlemist, maailmapilti ja lõpuks ka kogu kultuuri.

Metafoori osadeks on 1) maailm, kust ammutatakse nii reaalselt olemasolevad kui ka sõnalised objektid, ja 2) maailm, millele nad projitseeritakse, üle kantakse. Meie keelise mõtlemise eripära määrabki keeleüksuse tähenduse muutumise põhisuuna. Iga keel vormib mõtlemise sisu isemoodi, ehkki maailm, kust inimene oma teadmisi ammutab, on sama.

On loomulik mõelda keerukamate ja segasemate asjadest lihtsamate, selgemate, kombatavate kaudu, kuid mitte vastupidi. Inimesel on ümbritsevast maailmast tohutult mittekeelise suhtlemise kogemusi. Ta teab, mis on võimalik ja mis võimatu, mis millega kaasneb, mis millele ajas eelneb või järgneb, mis on soe ja külm, mida kujutab endast see miski, mida inimene tajub kui jõudu, millised füüsilised aistingud on meeldivad, millised asjad võivad põhjustada valu jne.

Needsamad teadmised on ka loomadel, kes ei suuda neid küll mõistestada ega neist rääkida, kuid oskavad neid kasutada, tihti osavamalt ja täpsemaltki kui inimene ise. Füüsiline kogemus on struktureeritud meie teadvuses juba keele-eelsel tasandil ning jääd-

vustatud meie mälus kujundskeemidena, st assotsiatiivsete teadmiste kogumitena.

Juurikas. Botaanikas märgib *juurikas* maa-alust vart, risoomi, argikeeles aga eeskätt juurt (*pikk, jäme, haraline juurikas*), peale selle juurvilja (*porgandid ja muud juurikad*) ning ka aedvilja üldiselt (nt *juurikapood*). Neis viimati nimetatud näidetes on tegu tähenduse laiennemisega, ilma kujundit kasutamata.

Kui juurika (olgu juure või juurvilja) omadusi, nagu näiteks kaal, mõõt, kuju, võime kasvada jne, projitseeritakse inimesele, toimub see suuresti sarnasuse alusel. (Kas seda sarnasust ka tegelikult olemas on, pole alati sugugi selge, aga sellest allpool.) Iga selline ülekanne annab tulemuseks metafoorse keelendi. Nii on näiteks nimetuste *poisijuurikas* ja *jõujuurikas* aluseks juurika (juure) tüüpilised omadused – tugevus, jämedus, ka haralikus (vrd *peet, porgand, kaalikas on juurikasse kasvanud*). Teades, mis üht juurt üldiselt iseloomustab, saame aru, mida need sõnad tähendavad. Igal juhul ei kerki meie kujutlusse kidur ja kleenuke tegelane, vaid jõuline ja jässakas sell.

Inimene, kes kordki on rohinud või proovinud puud-põõsast välja kaevata, teab, kui vaevaline on juuri kätte saada. See on andnud põhjust nimetada ka isepäist ja kangekaelset inimest *juurikaks*. Palju metafoore põhineb juure tähtsal rollil taime elutegevuses – juur on taime kinnitus- ja toiteelund. Kui miski hakkab toimima, siis öeldakse *ajab juuri*, kui inimene on kusagil kodunenud, siis *on ta juured alla saanud*. Kui see pole aga õnnestunud, siis on inimene *juurteta*.

Kui millestki pahelisest tuleb lõplikult võitu saada, siis tuleb ta *välja juurida* või *koos juurtega välja kiskuda*. *Juur* märgib ka millegi algallikat, algust, päritolu, põhjust: *kultuur, mille juured ulatuvad sumeriteni; ahnus on kõige kurja juur*. Kui midagi tehakse põhjalikult, siis tehakse seda *juurteni* (*asja peab juurteni uurima ~ tundma õppima*).

Vaatame nüüd, kuidas on meie tavalised juurikad (ehk aedviljad) mõjutanud meie esivanemate ja meie endagi mõtlemist ja maailmapilti.

Kapsas. Metafoori lähtealuseid võib olla mitu.

- Aedvilja väline kuju, vorm. Kapsa rohked lehed ei asetse alati tihedalt koos, vaid võivad olla ka käharad ja kohevil. Selle oma-

duse ülekanmist näeme ütlustes *raamat on kapsaks loetud, raamat on nagu kapsas* ‘kulunud, narmendav, katkine’. Sama tavali-
ne on *olin õhtuks täielik kapsas ~ täiesti kapsastunud* ‘väsinud,
tülpinud’. Kui kellelgi on *pea otsas nagu kapsas*, siis valitseb peas
segadus, miski ei seisa meeles jne.

- Algriihil põhinev väljend *loll nagu lombikapsas* on küllap kõigi-
le arusaadav, kuid pole selge, miks rumalat inimest just kapsaga
võrreldakse.
- Kapsas läheb teatavasti kergesti pehmeks ja mädanema, see on
andnud põhjust öelda näiteks pehkinud puu kohta *mädand kui
kapsas*.
- Peenestatud kapsas toiduna on ilmselt ajendanud ütleva (*tuba,
mõtted*) *on segi ~ segamini nagu puder ja kapsad* ‘lohakil, laiali,
sassis, täiesti segamini’ ja *keetis kapsaid (kokku)* ‘ajas segamini,
vassis, tekitas segadust’. Veega, rasvata keedetud kapsas pole suu-
rem asi toit, sellepärast on hõlpsasti mõistetav ka ütlus *villand
kui veega kapsast*.

Kaalikas ~ kaal on inspireerinud mõtlemist mitmes plaanis.

- Väline kuju, suurus. Kaalika ümmarguse kuju järgi nimetame
kaalikaks inimese pead või ka paljaks põetud pead: *kaalikas on
nudi, pea kui kaalikas otsas, pea ~ peanupp on paljas kui kaali-
kas*. Kui inimest tervikuna võrreldakse kaalikaga, osutatakse sel-
lega tema headele kehalistele omadustele: *poiss kui kaal* ‘poiss
kui purikas, terve ja tugev’. Kui kaalikast palju väiksem juurvili
kasvab tavatult suureks, võrreldakse seda kaalikaga: *kartulid, si-
bulad nagu kaalikad. Pea lõhki kui kaalikas* ‘tugevasti lõhki’ vii-
tab nähtavasti sellele, et suur kaalikas võib kiire kasvamise tõttu
praguneda, lõhki minna.
- Kuivanud ja närtsinud kaalika võtame appi siis, kui räägime ini-
mese välimusest: *nägu kui tohletanud kaalikas* ‘kortsus ja krimp-
sus’, või tema vaimuomadustest: *su pea on nagu tohletanud kaa-
likas, mitte midagi ei pea kinni* ‘ei taipa, ei saa aru, ei pane
tähele’(vrd ka *tohlupea*).

Naeris. Kujunditeke on siin üsna sarnane kaalika omaga.

- Naeri kuju järgi ütleva *ümarik kui naeris*.
- Suuruse põhjal ütleva *kartulid kui naerid*.

- Närtsinud naeris on põhjustanud ütlemised *nägu nagu tohletanud naeris*; *vanamees tohletanud kui naeris*.
- Erinevalt kaalikast on naeri heledust võrdlustes rakendatud tähenduses ‘kahvatu, kaame’: *näost valge kui naeris*.
- Naeripõllu ehk naerimaaga võrreldakse külma ja märja tõttu ka redaks läinud jalgu: *jalad, sääred nagu kure naerimaa*.

Porgandi puhul on metafoorid rajatud värvusele ja kujule.

- *Porgandikarva*, *porgand(i)punane* on oranžpunane. Ütlustes *joodiku nina on punane kui porgand* või *nina on külmast peas kui porgand* on tegu aga hoopis teise tooni, s.o lillakaspunasega.
- Alasti inimese kohta öeldakse *paljas kui porgand* või *porgandpaljas*. Miks alastiolekut just porgandiga, aga mitte mõne teise juurviljaga võrreldakse? Nähtavasti on selle aluseks porgandi piklik kuju, mis inimest meenutab.

Peet

- Selle juurvilja tugev lillakaspunane värvus on andnud alust võrdlustele, nagu näiteks *punane kui peet*, *peetpunane ~ peedipunane*, *põsed punased kui peedil*, *näost nagu peet*.
- Tähenduse ‘piiritusvein’ on *peet* saanud ilmselt nõukogude ajast. Samas tähenduses kasutatakse ka sõnu *peedivesi*, *peedikas* ja *peedivein*, kuigi peedi kui juurviljaga pole siin muud seost kui värvus – neid odavaid veine tehti enamasti punase viljalihaga marjadest. Inimest, kes ohtrasti *peedikat* joob, kutsub rahvas *peedivennaks* ning selle kohta, kes on parasjagu purjus, öeldakse: *täis nagu seapeet*. Võrdlusesse on *sea*-täiend tekkinud nähtavasti analoogia *täis nagu siga* põhjal.

Kartul kui igapäevane juurvili on andnud päris palju metafoorseid väljendeid.

- Kartuli kuju ja suuruse tõttu on sellega võrreldud nina, kõhtu, silmi ja pead. Suur jäme nina on *kartulinina* või *nina nagu kartul*; *kartulikõht* on etteulatuv tüse kõht. Suuri silmi on võrreldud küpse- või seakartuliga: *silmad nagu küpsekartulid*; *silm mõnel kui seakartulid* ‘silmaterad on suured’. *Pea kui kartul kepi otsas* tähendab seda, et inimene ise, eriti tema kael, on peenike, kõhn, ainult pea on suur. Kõhna kaela on võrreldud aga kartuliiduga:

mis meest seal on, kael nii peenike kui kartuliidu. Enamik võrdlusi on ajendatud kartuli ümarusest, ent vähemalt ühes väljendis on tähenduslik kartuli piklik kuju. Kui tüdruk oli käima peale saanud, öeldi: *palju pikergusi kartulaid söönud.*

- Kartuli suurus ei ole võrdlusvahendiks üksnes inimese kehaosade suuruse hindamisel, vaid muudegi igapäevaste asjade puhul: *kaarlad 'murakad' on soos nagu kartulid; vihmatibad hakkasid tulema nagu kartulid.*
- Miks öeldakse alatoitluse all kannatanud, õige kõhna inimese kohta *nagu kartulikoopa* 'kartulikuhja' *konn* või *kõhn kui kartulikoopa konn*, pole selge. Kas sellepärast, et kartul ilma kartulikõrvaseta eriti ei toida (muud pole ju vaesel konnal kartulikoopas võtta) või sellepärast, et söödavat kraami pole (konn teatavasti kartulit ei söö)?
- Kartulisisu värvuse toel oleme saanud ütluse *valge kui kartulipudru ingel* 'valgetverd, kahvatu jumega inimene, eriti mees'.
- Vana kartul, nagu teame, on närtsinud ja krimpsus. Kui inimest sellega võrreldakse, on temagi *vana ja mullakarva nagu kartuli ema* 'vana kartul' või *näost närtsinud kui vana kartul* või on tal *pale kut närtsind tuhlis* 'kui närtsinud kartul'. Et ka külmavõetud kartul näeb samasugune välja, siis öeldakse: *näonahk on tal nii kortsus nagu külmanud kartul, kui vesi välja pigistada.* Loomasöödaks jäetakse tavaliselt väiksem ja kehvem kartul. See on andnud rahvasuhu ütluse *justkui seakartul* (öeldakse pilkavalt väikest kasvu ja kidura inimese, eriti mehe või poisi kohta).
- Kartuli omadused on olnud võrdlusvahendiks üsna harva. Kõik teavad, et värskel kartulil on koor lahti ja tuleb kergesti maha, sestap *nina ajab kesta nagu noor kartul* 'nina ketendab'. *Mure kui kardulas* on öeldud inimese kohta, kes on nobe lubama, aga laisk lubadust täitma.
- Kartulist on eestlased teadupärast ikka viina ajanud, sestap kutsutakse viina *kartuliveeks*. Kui keegi naerab laginal, öeldakse: *naerab ~ lagistab nagu kartuleid valab tünni*. Kui keegi räägib ebaselgelt, pudistades, siis öeldakse: *nagu oleks kuum kartul suus.*

Sibul

- Sibula ümarusega on võrreldud silmi ja nina: *silmad nagu sibulad; nina kui sibul*. Kui peres on palju väikese vanusevahega lapsi,

võrreldakse neidki sibulatega: *lapsi nagu sibulaid* (vrd ka *lapsepabulad*). Ka õigeusu kiriku sibulakujulisi kullatud kupleid nimetame *sibulateks, sibulikeks* või *sibulkupliteks*.

- Kibe kui ebameeldiv maitse kerkib meelde, kui ütleme *kibe kui sibul; läheb nagu koeral ~ seal sibula söömine* ‘vastumeelt, vastumeelselt’. Kui tahame tüütajast lahti saada, saadame ta sibulasohu: *mine ~ käi oma jutuga sibulasohu*. Samas on sibul maitsejuurikas, mis sobib päris paljude toitude sisse või kõrvale. Kui kellegi kohta öeldakse, et ta on *nagu sibul – kõlbab iga toidu juurde*, tulebki sellest aru saada nii, et tegu on inimesega, kes mis tahes tööga hästi hakkama saab.

Kurk esineb metafoorsetes ütlustes suhteliselt kasinalt.

- Kurgi rabeledus on andnud põhjust ütelda *rabe nagu kurk* (nii on öeldud tööriista kohta, kui see töö juures katki läks).
- Rohkem on ütlusi hapukurgiga. Kui miski ei ole sirge, siis öeldakse *köver nagu hapukurk*. Võib-olla tõesti kaotab kurk anumas hapnedes ja pehmenedes oma konkreetse vormi, kuigi ka värske kurk ei pruugi üldse sirge olla. Hoopis loogilisemad on *hapukurgi-ütlus* nohuse, vett tilkuva nina kohta: *nina nagu hapukurk*, vingus tigeda näo kohta: *nägu nagu hapukurk*, paistes ja pundunud näo või nina kohta: *näeb välja nagu hapukurk pohmellipäeva hommikul; nina paistes peas nagu hapukurk; nina juba joomisega sinine nagu hapukurk*.

Hernes. Kaunviljad kuuluvad eestlaste toidulauale ammustest aegadest. Sellega on seletatav, miks meie keeles on nendega rohkesti põliseid ütlemisi. Kui eespool nimetatud aedviljadel osales kujunditekkes üksnes vili ja sellest valmistatud toit, siis kaunviljade puhul on hõlmatud ka vars, kaun, lest ja õis.

- Kui keegi soovitab väikest ja tühist asja mitte üle tähtsustada, ütleb ta: *puhu nagu hernelist aganaid*.
- Hernetera on oma väiksuse ja ümaruse tõttu kerge veerema, seetõttu öeldakse kerge ja hea elu kohta: *elu veereb kui hernes; elu kui hernes, jalad roosipotis*. Kui hernes patta panna, läheb aga olukord täbaraks: *vaevas kui hernes pajas*. Herneterade ladusa veeremise tunneme ära ütlustes *laiali jooksnud nagu maha-visatud hernelist* ‘päris laiali’; *laseb juttu varinal kui herneid kotist*

‘räägib voolavalt’; *pildus sõnu nagu herneid* ‘rääkis palju’; *naerab nagu herneid valab tünni*. Ka rahesadu on võrreldud herneste kukkumisel tekkiva heliga: *nii kui herneid viskas katusel*.

- Herne ümarus on ära kasutatud higipiiskade ja pisarate iseloomustamisel: *higihernes, hernesvesi, higitilgad otsa ees kui herved; silmist pani vett välja kui hernereteri; pisarad kui hernereterad*.
- Hernelestaga võrreldakse midagi, mis on väga õhuke: *õhuke kui hernelest*; hernevarrega aga jämedalt kedratud ebaühtlast lõnga: *mina ei ole hernevarsi kedranud, minu lõng on ikka peenike kui hing*.
- Kui keegi käib kõveras, öeldakse, et *käib nagu hernekülja*. Miks just hernekülvaja kõveras käib, aga mitte millegi muu külvaja, ei oska oletada.
- Kui kellegi kohta öeldakse, et ta on *nagu hernehirmutis*, võib arvata, et võrdlusvahendiks on hernerõuk või hernekärbis kui mitte eriti sile ja nägus asi – hernevarred on kõitragudega üksteise küljes kinni ning seetõttu mahaniidetuna sassis, segamini ja pusas. Ilmselt on see üks põhjusi, miks *hernehirmutiseks* või ka *hernetondiks* on nimetatud vanadest riiekest jm tehtud inimesetaolist kuju lindude ja loomade aiast või põllult peletamiseks. Tänapäeval öeldakse nii ka inetu väljanägemisega inimese kohta.
- Hernerõuk, nagu eespool nägime, ei saa eriti raske olla, sestap öeldakse kerge asja kohta *kerge kui hernerõuk ~ hernesard* (vrd *nagu takutuust*). Lahja loom, kellel küljekondid paistavad (nagu hernerõugu pulgad või latid), on *nagu hernesard*.
- Kui juuksed on sassis ja segamini, öeldakse: *pea kui hernehangu-täis*.

Uba

- Kuigi herneretera on väiksem kui oatera, on ometi uba see, millega väiksust samastatakse: *väike nagu uba*.
- Välise sarnasuse alusel on püssikuul saanud metafoorse nimetuse *tinauba*.
- Leotamisel või keetmisel uba paisub. On üsna ootuspärane, et kui keegi on paks või näost tursunud, öeldakse: *justkui kupatatud uba*.

- Rahutut, püsimatut, hädas olevat inimest võrreldakse keevas vees hüplevate ubadega: *nagu uba keevas katlas*, või ka hernestega, nagu oli juttu eespool.
- Kui miski on kirju, öeldakse *kirju nagu oaõis* või *nagu ubadega visatud*.
- Priske ja nägus inimene on *sile nagu oakaun*. Kui kõht on kõvasti täis, võetakse sellegi olukorra iseloomustamiseks appi oakaun: (*kõht on*) *täis nagu oakaun*.
- Kuigi oasupp on tuumakas toit, ei pea kõik sellest lugu ning millestki mittehoolimise kohta öeldakse *ei hooli nagu sant oasupist* ‘tahab või loodab saada midagi paremat’.
- Meile hästi tuntud *sajab nagu oavarrest* loob kujutluspildi tugevast sajust seetõttu, et oavarrest kui parajalt suure läbimõõduga torust võib vesi tugeva joana tulla küll.
- Ja lõpuks – *uba* ‘asja tuum, põhiolemus, iva’ on ikka seesama oakaunast pärit vili, tera, mis on olemas täis kaunas ja mida pole tühjas kaunas: *Kas ta pikas jutus uba ka oli?*

Lääts on olnud väga levinud toidukaunvili ning seetõttu on hästi tuntud ka *lääts*-väljendid.

- Kui kõneleja tahtis märku anda, et ta on kaaslasest vanem ja auväärsem, siis ta ütles: *ma istusin siis ahju otsas ja sõin lepase lusi-kaga läätsi (lääts* leent), *kui sina ..* Kui keegi räägib asjust, mis on olnud enne tema sündimist ja millest ta midagi ei tea, öeldi: *sina olid sel ajal veel halli hobuse saba all, sõid lepase lusikaga lääts* leent. Kui keegi ära suri, kellest eriti kahju polnud, öeldi: *saab pehmit peijit ja lämmit läätsi* ‘saab pehmeid peiesid ja sooje läätsesid’. Tänapäeval tunneme metafoorset liitsõna *läätsleem* tähenduses ‘miski hetkevajadusi rahuldav, mille eest loobutakse millestki olulisest ning põhilisest’ ja piibliväljendit *läätsleeme eest maha müüma* ‘kedagi tühise omakasu pärast või tühise tasu eest reetma’. Nähtavasti on tähenduse ülekanne seotud läätsesest keedetud leeme kui kehva toiduga.
- Huvipakkuv on ütluse *Laugu mehed läätsas* tähendus ja selle rahvalik seletus. Nimelt olnud Saaremaal Laugu küla mehed kanged mõisast läätsesid varastama. Kui nad vargil olid, pidid nad mõisatagi hiirvakka olema. Nüüd kasutatakse seda ütlust siis, kui seltskonnas tekib jutule paus.

- Kui juuksed on sassis, siis öeldakse *pea nagu läätsakoorem ~ nagu Harju mehe läätsakoorem* (vrd *herne-väljendid*).

Lõpetuseks

Aedviljad on eestlaste maailmanägemuses olnud prototüübiks teiste eluvaldkondade mõistetele, eeskätt inimesele ja tema tegevusega seonduvale. Loodud kujundid on oma igapäevase talupoegliku orienteerituse tõttu üsna läbipaistvad ja kergesti arusaadavad ning seetõttu ka suhteliselt vähe poeetilised. Ülalesitatud keelenäiteist võib järeltada, et metafoorne ülekanne on igapäevakeeles tavaline nähtus.

Soovitusi edasilugemiseks

F. Vakk, Miks just nõnda? Peotäis tekkelukusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt. Valgus. Tallinn, 1984; A. Õim, Isikunimetustest eesti fraseoloogias. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 8, lk 554 jj.